

УДК 327.2:327(100)

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3\(69\)-9](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-9)

Леся РУДА

кандидат політичних наук, асистент кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський, Україна, 32300
ORCID: 0000-0001-5008-2751

Василь ЧАБАНОВ

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри політології та філософії,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61,
Кам'янець-Подільський, Україна, 32301
ORCID: 0000-0003-1579-4010

Lesia RUDA

Candidate of Political Sciences, Assistant of the Department of Political and Philosophy Science,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 61, Ohiienko str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine,
32300
ORCID: 0000-0001-5008-2751

Vasyl CHABANOV

Candidate of Philosophy Sciences, Senior lecturer of the Department of Political and Philosophical,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 61, Ohiienko str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine,
32301
ORCID: 0000-0003-1579-4010

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ЕКСПАНСІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ

TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF GEOPOLITICAL EXPANSION IN THE CONDITIONS OF GLOBAL DEVELOPMENT IN THE MODERN WORLD

Трансформація сучасного світового порядку невідривно пов'язана з теорією геополітичної експансії. Розглядаючи протистояння світових держав як прагнення одних панувати над територіями інших, що є основоположним для розуміння їх міжнародної політики та прогнозування міжнародних відносин в певному регіоні чи в світі, в XXI ст. теорія експансіонізму розширює своє трактування та ґрунтується на прагненні розширення не лише життєвого простору, а й інформаційно-економічного панування над іншими державами, аналіз якого зумовлює мету даного дослідження.

Аналіз трансформації концепцій геополітичної експансії здійснювався за допомогою системного аналізу, гіпотетично-дедуктивного методу та історичного підходу, що сприяло цілісному відображенню експансіонізму через призму взаємозв'язку територіально-просторового й інформаційно-економічного впливу держав одна на одну, історичній динаміці концептуальних змін і виокремлення спільних рис розвитку експансіонізму в XXI ст.

Дослідження трансформації концепцій геополітичної експансії дає змогу охарактеризувати нові теоретичні підходи для визначення особливостей геополітичного протистояння в умовах глобалізації та інформатизації, виокремити нові форми геополітичної експансії в XXI ст. і визначити нові тенденції до геополітичного домінування в сучасному світі. Аналіз сучасної експансіоністської політики підтвердив тезу, що в умовах сучасних глобалізаційних процесів експансіонізм виходить за межі суто геополітичного трактування як боротьби за збільшення життєвого простору і поєднує в собі інформаційні, ідеологічні, культурні та економічні складові. Збільшення значення інформаційно-економічного впливу на регіони і держави призводить до інтеграційних та асиміляційних процесів нового типу, що не заперечують саму ідею експансії, а трансформують її відповідно до сучасних тенденцій.

Ключові слова: експансіонізм, геополітичне протистояння, глобалізація, глобальний розвиток, сфера впливу.

The transformation of the modern world order is inextricably linked to the theory of geopolitical expansion. Considering the confrontation of world states as the desire of some to dominate over the territories of others, which is fundamental for understanding their international policy and forecasting international relations in a certain

region or in the world, in the 21st century the theory of expansionism expands its interpretation and is based on the desire to expand not only living space, but also informational and economic domination over other states, the analysis of which determines the purpose of this study.

The analysis of the transformation of the concepts of geopolitical expansion was carried out with the help of a systematic analysis, a hypothetical-deductive method and a historical approach, which contributed to the holistic reflection of expansionism through the prism of the interrelationship of the territorial-spatial and informational-economic influence of states on each other, the historical dynamics of conceptual changes and the identification of common features development of expansionism in the 21st century.

The study of the transformation of the concepts of geopolitical expansion makes it possible to characterize new theoretical approaches for determining the features of geopolitical confrontation in the conditions of globalization and informatization, to single out new forms of geopolitical expansion in the 21st century and identify new trends towards geopolitical dominance in the modern world. The analysis of modern expansionist policy confirmed the thesis that in the conditions of modern globalization processes, expansionism goes beyond a purely geopolitical interpretation as a struggle to increase living space and combines informational, ideological, cultural and economic components. The increase in the importance of information and economic influence on regions and states leads to integration and assimilation processes of a new type, which do not deny the very idea of expansion, but transform it in accordance with modern trends.

Key words: expansionism, geopolitical confrontation, globalization, global development, sphere of influence.

Постановка проблеми. Усі події у світовій політиці характеризуються просторово-часовою динамікою та причинно-наслідковими закономірностями свого розвитку. Розуміння даних закономірностей впливає на реалізацію довгострокових наукових прогнозів політичного розвитку і є однією з найважливіших наукових проблем сьогодення. Розвиток держави шляхом збільшення її могутності – закономірний етап еволюції світових держав. Проте з розвитком системи міжнародних відносин, еволюцією інформаційно-економічного впливу на світове співтовариство та збільшенням важелів впливу країн одна на одну, перед великими державами постає вибір шляхів самореалізації на міжнародній арені. Проблема вибору шляхів розвитку країни на міжнародній арені, визначення її ролі та місця в системі міжнародних відносин і обґрунтування політичних напрямків для реалізації таких завдань – є основою національної безпеки країн, зокрема України.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема експансіонізму висвітлена в працях класиків теорії геополітики (Ф. Ратцель, Р. Челлен, К. Хаусхофер), які розглядали її через призму теоретичного обґрунтування принципів територіального розширення держав, та у сучасників (З. Бжезинський, Дж. Най, Д. Хайнс), які трансформують ідеї експансіонізму з географічного на економічно-ідеологічне панування.

Метою статті є аналіз трансформації концепції експансіонізму та її вплив на розвиток сучасних міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною частиною політичного життя країн та визначення їх міжнародної ролі в регіоні чи в світі виступає експансія. У геополітиці під експансією розуміють процес розширення сфери впливу політичної, економічної, культурної, релігійної чи іншої сили від центру до периферії.

Узагальнюючи дане визначення, під політичною експансією прийнято розуміти сукупність зовнішньополітичних дій, спрямованих на розширення сфери геополітичного впливу (панування) держави чи блоку держав (військово-політичного, економічного, культурного) на певну зовнішню територію чи акваторію, що відбувається воєнним, політичним, економічним та інформаційним шляхом [8, с. 424–425].

Будь-яка міжнародна система, а експансіонізм доцільно розглядати саме як систему, спрямована на збільшення просторового впливу за рахунок внутрішніх і зовнішніх ресурсів окремої країни, потребує системного аналізу її розвитку та життєздатності в умовах глобального світу. Розвиток експансіоністської системи передбачає збільшення різноманіття станів її функціонування (тобто експансія розглядається в різних сферах життєдіяльності), зменшення кількості помилок при зміні розмірів системи (тобто збільшення точності дій) та зменшення витрат ресурсів при якісній та кількісній трансформації системи (тобто раціональний розподіл внутрішніх ресурсів для досягнення зовнішніх цілей). Реалізація даних внутрішньо-системних принципів можливе за рахунок залучення до внутрішнього потенціалу системи зовнішніх ресурсів, що здійснюється шляхом експансії. Експансіоністська політика системи передбачає постійну роботу над ліквідацією помилок та удосконаленням шляхів оптимізації розвитку міжнародної системи.

Прояв великими державами тенденцій до просторової експансії, суть якої полягає в збільшенні життєвого простору задля власної безпеки та розвитку, прагнення до домінування в певній сфері чи регіоні, виступає рушійною силою суспільного розвитку та проявляється в підкоренні (асиміляції) навколишнього середовища, а протистояння експансіонізму стає основною причиною розгор-

тання соціальних та міжнародних конфліктів.

Аналіз геополітичного розвитку світу свідчить, що домінуючою формою геополітичної взаємодії великих держав є геополітичне протистояння для якого характерний перехід від збройного до інформаційного впливу на регіони та світ в цілому, що носить характер експансіонізму.

Геополітична експансія завжди ведеться за право володіння певним видом чи певною кількістю ресурсів, які необхідні для виживання та розвитку людства, чи народу певної держави. Основою такого експансіоністського протистояння є прагнення забезпечення власного розвитку, благополуччя громадян та впливу на процес розвитку інших спільнот, що може стати загрозою власній державі.

Одним з перших теоретичну характеристику теорії експансії дав німецький науковець Фрідріх Ратцель, який зазначав, що експансія носить органічний характер свого розвитку, адже держава є живим організмом і не може бути обмежена жорсткими рамками. За словами Ратцеля, переміщення народів подібні до припливів, і зазвичай вони мають форму вторгнень і захоплень, при цьому невеликі ділянки поглинаються великими. У статті «Про закон просторового зростання держави» Фрідріх Ратцель визначив сім законів геополітичної експансії:

Перший закон: Протяжність Держав збільшується по мірі розвитку їх культури;

Другий закон: Просторове зростання Держави супроводжується іншими проявами її розвитку: в сферах ідеології, виробництва, комерційної діяльності, прозелітизму;

Третій закон: Держава розширюється, поглинаючи і абсорбуючи політичні одиниці меншого значення;

Четвертий закон: Кордони подібні органу, розташованому на периферії Держави (яка розуміється як організм);

П'ятий закон: Здійснюючи свою просторову експансію, Держава прагне захопити найважливіші регіони для її розвитку: узбережжя, басейни рік, рівнини і взагалі всі багаті території;

Шостий закон: Початковий імпульс експансії приходить ззовні, адже Держава провокується до розширення державою (або територією) з явно більш нижчою цивілізацією;

Сьомий закон: Загальна тенденція до асиміляції або абсорбції більш слабких націй підштовхує до збільшення територій в динаміці, яка підживлює саму себе [10].

Автор терміну «геополітика», швед Рудольф Челлен, розвинув значення простору в світовій політиці та сформулював осново-

положну тезу геополітики: всі великі держави прагнуть до розширення, внаслідок чого малі держави або зникають, або стають прикордонними, або стають периферійними територіями гегемонів [9, с. 73–74].

Британський науковець Хелфорд Маккіндер в своїй геополітичній концепції зазначає, що країни материкової Європи та Азії виступають буфером для геополітичної експансії на Хартленд (Сердцевинну землю) з боку морських країн. Розділяючи геополітичний простір на «країни суші» (східна Європа, Прибалтика, росія, Близький Схід) та «країни моря» (Західна Європа, Америка, Південна Африка) Маккіндер зазначає, що прагнення контролювати Хартленд, поширювати на неї свою експансіоністську політику, є проявом агресії та прагнення захопити географічні території, проте мотиви таких прагнень в кожній державі можуть бути різні [4].

Найбільшого розвитку ідеї формування великого життєвого простору зарахунок малих держав були розвинені німецьким географом Карлом Хаусхофером. Вчений зазначає, що експансія є результатом внутрішньо-державних процесів: коли політично-економічний розвиток держави досягає максимуму – держава мусить змінити свій статус, а це означає зміну сфер світового впливу. Експансія розглядається не як засіб зовнішньої агресії по відношенню до інших держав, а як прояв забезпечення внутрішньої безпеки шляхом розширення зовнішніх меж впливу [2].

Прихильник ідей політичного реалізму американець Ганс Моргентау проводив аналогію між державою та людиною, зазначаючи, що обом властиво керуватися власними інтересами, а тому, якщо для збереження могутності держави потрібно збільшити її вплив на інших – то це доцільно розглядати як закономірність розвитку могутніх держав [6, р. 320].

Американський геополітик Збігнев Бжезинський в праці «Велика шахівниця» розглядає еволюцію експансії як спосіб територіального впливу одних країн-гегемонів на інші (за допомогою військової та економічної могутності) до експансії міжнародних організацій (передусім НАТО та ЄС) і створення коаліцій для протистояння експансіоністській політиці [7, с. 200–208].

Американський науковець Джефрі Хайнс в своїх дослідженнях міжнародних відносин в умовах глобального світу, зазначає, що сучасний світ змінюється під впливом інформаційних технологій, а тому експансію ХХІ ст. доцільно розглядати як інформаційний вплив.

Інформаційна експансія прийшла на зміну військовій, економічній та промисловій експансіям попередніх століть [3, р. 136].

Трансформація військово-політичного експансіонізму в інформаційно-ідеологічно-економічний є відповіддю на розвиток інформаційного суспільства в кінці ХХ ст. та вважається одним з найбільш ефективних видів експансіонізму. Дана трансформація відбулася шляхом розвитку конкурентоспроможності країн різних світових регіонів, що унеможливило просторову експансію. Економічна експансія передбачає використання ресурсів інших країн через механізми впливу на національні економіки великим капіталом та експорту до «монополій» економічних та культурних ресурсів.

Інформаційна революція 70-х років ХХ століття призвела до переосмислення геополітичного простору та експансіонізму, висунувши на перший план поряд з територіальною експансією інформаційно-економічний фактор геополітичного розвитку. Формування нових різновидів експансіонізму також вимагає формування нової методології його дослідження, що враховуватимуть сучасні методи аналізу та прогнозу розвитку глобальних і локальних державних утворень. Експансія починає розглядатися як прояв глобального суперництва засобами глобального політичного впливу однієї держави на іншу (при цьому, слід зазначити, що мета даного суперництва є штучно створеною та виступає як засіб для формування наступного етапу глобального протистояння) [1].

Еволюція поглядів на розвиток глобального політичного простору в ХХІ ст. сформувала позицію про переважання в сучасному світі економічної експансії розвинених країн та регіонів. Ці ідеї знайшли відображення в геополітичних концепціях представників неомарксизму, які розглядають світ через світ-системні категорії Імануїла Валлерстайна: «Ядро» та «Периферія». В залежності від існуючої політичної системи світ-системи сучасності доцільно розглядати через дві призми: світ-імперія та світ-економіка, а система світ-економіка поділена на три частини: ядро, периферії та напівпериферії, яка поєднує риси перших. Світ-системна теорія підтримує ідею залежності одних держав від інших, що є основою теорії експансіонізму, а розвиток інформаційно-економічної сфери посилив залежність периферійних країн від розвинутого «центру» та трансформував теорію експансіонізму [12].

Зміна експансіоністських способів впливу розвинених держав на інші не змінює осно-

вну сутність самого явища: залежність країн не лише перетворюється, а й посилюється за рахунок посилення ролі економічного та фінансового впливу; контролю над ЗМІ; культурного, освітнього чи спортивного впливу одних держав на інші; прямого втручання в політику окремих держав чи міжнародних організацій. Потрібно відмітити, що поява на світовій арені міжнародних організацій здійснила вплив на зміну інструментарію геополітичної експансії, адже якщо економічна позика передбачає поштовх для економічного розвитку, то політична «позика» впливає на весь структурний розвиток внутрішньо-державних процесів, що сприяє посиленню інтеграційних процесів та формуванню залежності від країн-гегемонів. Одночасно зі збільшенням впливу зростає і прагнення окремих держав чи регіонів звільнитися від нього, а тому виникає латентне протистояння, що може стати рушійною силою для зміцнення геополітичної позиції даних міжнародних акторів.

Геополітичне протистояння ХХІ ст. – це боротьба за людську свідомість, адже ЗМІ мають здатність приділяти увагу широких верств населення тим соціально-економічно-політичним проблемам, які вигідні «замовнику». Розроблена американським науковцем Джозефом Овертоном теорія, яка дістала назву «Вікно Овертона», визначає, що будь-яка ідея чи проблема розвивається відповідно до визначених стадій (неприйняття, радикалізація ідеї, прийняття, стадія розуміння, стадія популяризації та стадія трансформації ідеї в сталу норму) [5], які можуть розвиватися в будь-яку зі сторін. Тобто, прийняття ідеї як сталої норми можливе після її прийняття, або ж така стала норма стає каталізатором для розвитку процесів її неприйняття. Відповідно й ідеї експансіонізму можуть розглядатися як радикальні ідеї, що під впливом на суспільну свідомість сприймаються як логічний процес розвитку державу, або ж, на певному етапі експансіонізму, перестають позитивно сприйматися окремими верствами населення та викликають спротив широких мас.

На розвиток інформаційного та ідеологічного експансіонізму впливає іміджева політика великих країн. Американський політолог Джозеф Най міжнародний імідж країни розглядає як елемент м'якої сили, здатність впливати на інші країни шляхом переконань та прояву власного позитивного досвіду в вирішенні міжнародних проблем. В період становлення та розвитку інформаційного суспільства саме міжнародний імідж став причинно-наслідковим механізмом впливу на міжнародну спіль-

ноту і поширення інформаційно-ідеологічної експансії [11]. Інформаційна експансія сприяє поділу країн на активних суб'єктів, тобто на тих, що активно беруть участь в інформаційній експансії, та на пасивних суб'єктів, що є інформаційно залежними.

Експансіонізм XXI ст. виходить за межі локально-регіонального та набуває рис глобального експансіонізму, де вплив відбувається шляхом формування ставлення окремих народів до форм власності, культурної самоідентифікації та економічної залежності. Разом з тим, зміна форми поширення експансії не змінила її теоретичної сутності.

Сучасна світова політика характеризується особливими просторово-часовими відносинами суб'єктів міжнародної політики. Політичний простір як багаторівневе явище, для якого характерне не лише постійне прагнення завойовувати, утримувати, а й примножувати політичну владу, доцільно розглядати як головну ціль основних учасників світових політичних процесів. Формування глобального світового співтовариства передбачає трансформацію засобів впливу на нього та способів розвитку експансіоністських прагнень.

Висновки. Експансіоністська політика великих держав, яка направлена на розширення свого впливу на інші держави, є об'єктивною закономірністю розвитку останньої та природним станом суспільства, захоплення нових територій.

що прагне збільшити свій вплив на оточуючих. На відміну від експансіоністської політики, спрямованої на захоплення території та матеріальних ресурсів, інформаційна революція XX ст. змінила природу експансіонізму на економічну та ідеологічну експансію не лише на сусідів, а й на регіони, що географічно не межують, проте є залежними від гегемону. Використання інформаційно-економічної складової для підпорядкування одних держав іншим стало основою для формування нового світового порядку в XXI ст. та формування нового типу геополітичного гегемона, який буде базуватися не на військовій могутності, а на інформаційно-ідеологічній складовій свого іміджу. Використання в XXI ст. ЗМІ, економічних важелів впливу та міжнародних організацій для експансіонізму хоча й стало домінуючим фактором, проте військова складова даного явища досі не втратила своєї актуальності. В умовах інформаційного суспільства військово-силова експансія піддається впливу інформаційних технологій, а тому все частіше носить характер інформаційно-воєнного впливу. Саме тому можна стверджувати, що на початок XXI ст. в експансіоністській політиці переважає економічно-інформаційно-ідеологічна складова впливу на суспільство, на відміну від прагнення збільшити свій вплив шляхом збільшення життєвого простору держави через

Література:

1. Cox, R.W. Global Perestroika, in R. Wilkinson (ed.), *The Global Governance Reader*, New York: Routledge, 2005. pp. 140–155. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=KlXzmQLq66gC&oi=fnd&pg=PA140&dq=Cox+R.W.+Global+%E2%80%9Cperestroika%E2%80%9D&ots=YY4CFYcm4e&sig=WwmTu4sQFWcp_Ux6ARvYz9MPtCA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 20.06.2023)
2. Diner, D. Knowledge of expansion on the geopolitics of Karl Haushofer. *Geopolitics*, 4(3). 1999. pp. 161–188. URL: <https://doi.org/10.1080/14650049908407660>.
3. Haynes, J., Hough, P., Malik, S., Pettiford, L. *World Politics: International Relations and Globalisation in the 21st Century*. 2017. London: Sage Publications Ltd. 488 p.
4. Krause, Oliver. Mackinder's «heartland»—legitimation of US foreign policy in World War II and the Cold War of the 1950s. *Geographica Helvetica*, 78.1. 2023. pp. 183-197. URL: <https://doi.org/10.5194/gh-78-183-2023>.
5. Marsh, L. The Flaws of the Overton Window Theory. *The New Republic* (27.10.2016). URL: <https://newrepublic.com/article/138003/flaws-overton-window-theory> (дата звернення: 29.06.2023)
6. Morgenthau Hans J. *In Defense of the National Interest*. University Press Of America, 1982. 306 p.
7. Бжезінський. З. Велика шахівниця. Львів-Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
8. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатах і термінах : підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
9. Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
10. Маруховський О. О. Актуалізація геополітичних ідей Ф. Ратцеля (еволюційно-рефлексивний підхід). *Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України* : матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2015 року) / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2015. С. 328–330.
11. Савон К. В. Вплив політики «м'якої сили» на імідж держави. *Актуальні проблеми політики* : зб.

наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), І. М. Милосердна (відп. ред.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 66. С. 112–117.

12. Фесенко М. В. Проблеми центру та периферії у глобальному управлінні світ-системою. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. Вип. 11. С. 220–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2014_11_29

References:

1. Cox, R.W. (2005). Global Perestroika, in R. Wilkinson (ed.), *The Global Governance Reader*, New York: Routledge, pp. 140–155. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=KIXzmQLq66gC&oi=fnd&pg=PA140&dq=Cox+R.W.+Global+%E2%80%9Cperestroika%E2%80%9D&ots=YY4CFYCm4e&sig=WwmTu4sQFWcp_Ux6ARvYz9MPtCA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 20.06.2023)

2. Diner, D. (1999). Knowledge of expansion on the geopolitics of Karl Haushofer. *Geopolitics*, 4(3). pp. 161-188. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/14650049908407660>

3. Haynes, J., Hough, P., Malik, S., Pettiford, L. (2017), *World Politics: International Relations and Globalisation in the 21st Century*. London: Sage Publications Ltd. 488 p.

4. Krause, Oliver. (2023). Mackinder's «heartland»–legitimation of US foreign policy in World War II and the Cold War of the 1950s. *Geographica Helvetica*, 78.1. pp. 183–197. Retrieved from <https://doi.org/10.5194/gh-78-183-2023>

5. Marsh, L. (27.10.2016). The Flaws of the Overton Window Theory. *The New Republic*. Retrieved from <https://newrepublic.com/article/138003/flaws-overton-window-theory>

6. Morgenthau Hans J. (1982). *In Defense of the National Interest*. University Press Of America. 306 p.

7. Bzhezinskyi, S. (2000). *Velyka shakhivnytsia*. Lviv-Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 236 s. [in Ukrainian].

8. Vehesh M., Palinchak M., Petrinko V. (2020). *Heopolityka v postatiakh i terminakh : pidruchnyk dlia studentiv i aspirantiv spetsialnosti «Politohiia»*. Uzhhorod : Vydavnychiy dim «Helvetyka». 786 s. [in Ukrainian].

9. Vehesh M. M., Petrinko V. S. (2017). *Heopolitychna entsyklopediia: Navchalnyi posibnyk*. Uzhhorod : Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla». 492 s. [in Ukrainian].

10. Marukhovskiy O. O. (2015). Aktualizatsiia heopolitychnykh idei F. Rattselia (evoliutsiino-refleksyvnyi pidkhid). *Evoliutsiia naukovoï dumky v konteksti yevropeiskoho vyboru Ukrainy : materialy Naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 21 zhovtnia 2015 roku) / Vyshchyi navchalnyi zaklad «Universytet ekonomiky ta prava «KROK»*. Kyiv : Universytet ekonomiky ta prava «KROK», S. 328–330. [in Ukrainian].

11. Savon K. V. (2020). Vplyv polityky «miakoi syly» na imidzh derzhavy. Aktualni problemy polityky : zb. nauk. pr. / redkol.: S. V. Kivalov (holov. redkol.), L. I. Kormych (holov. red.), I. M. Myloserdna (vidp. red.) [ta in.] ; NU «OYuA», Pivdennoukr. tsentr hender. problem. Odеса : Vydavnychiy dim «Helvetyka». Vyp. 66. S. 112–117. [in Ukrainian].

12. Fesenko M. V. (2014). Problemy tsentru ta peryferii u hlobalnomu upravlinni svit-systemoiu. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriia: Istoriiia. Politohiia*. Vyp. 11. S. 220–228. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2014_11_29. [in Ukrainian].